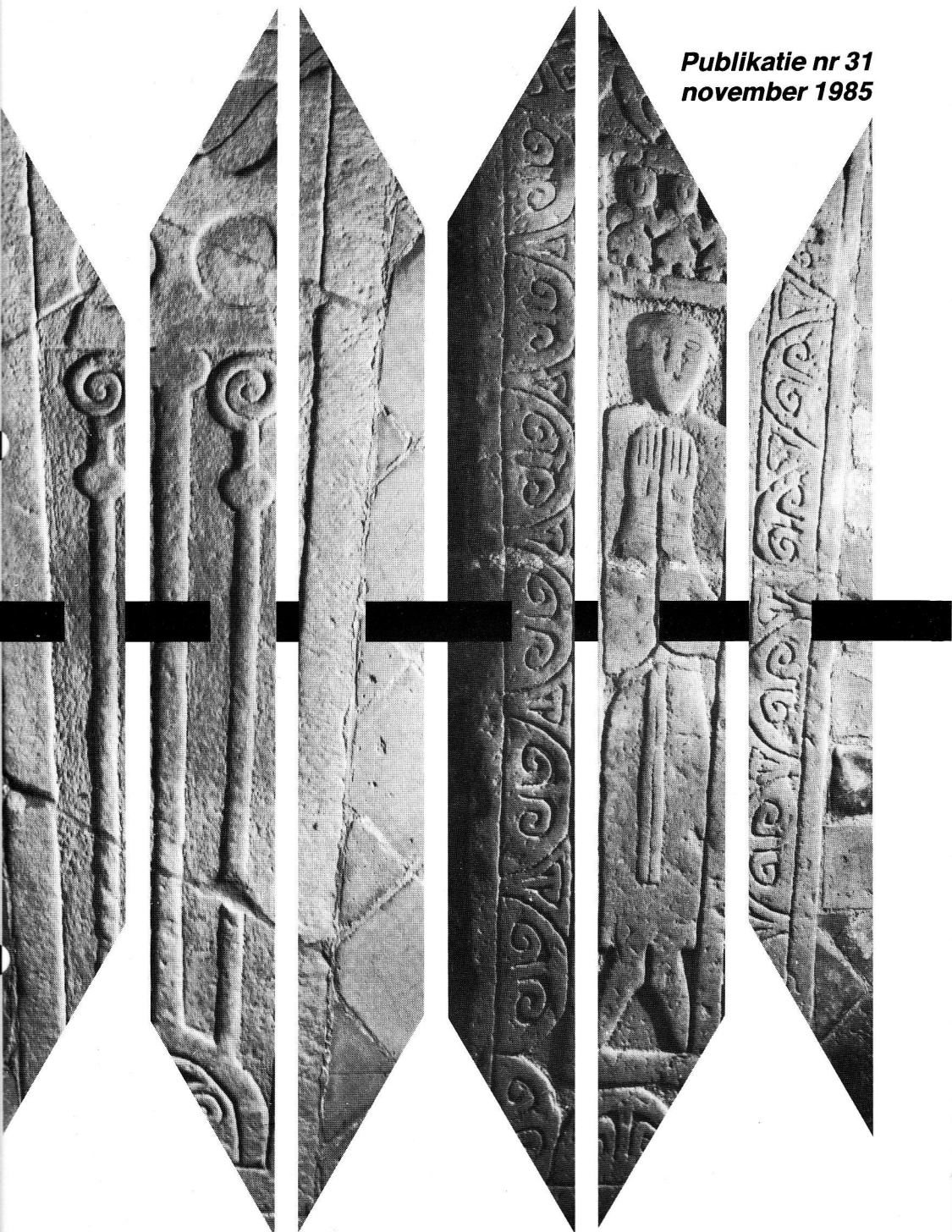

*Publikatie nr 31
november 1985*

keppelstok

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

Graven naar graven

Graftypen uit de eerste 5 eeuwen Christendom in Friesland

De kerstening van Friesland

In de herfst van het jaar 678 vertrekt de Yorkse bisschop Wilfried uit Engeland voor een reis naar Rome. Onderweg stapt hij af bij de (heidense) Friese koning Aldgisl, waar hij ook de wintermaanden blijft logeren. Waar Wilfried Aldgisl ontmoette weten we niet, maar het lijkt niet onwaarschijnlijk dat het in Utrecht geweest is of mogelijk in Dorestad (het latere Duurstede bij Wijk). Want Utrecht en vooral Dorestad waren belangrijke centra in het Friese rijk van die dagen, een rijk dat zich toen als een brede strook langs de kust uitstreekte vanaf het Zwin in Zeeland tot aan de Weser in Duitsland. Het land zag er echter wel iets anders uit dan tegenwoordig: door talrijke slenken, kreken en moerassen was het een moeilijk toegankelijk gebied. Dijken waren er nog niet en de bewoners leefden op de hoge oeverwallen van de kreken, op natuurlijke hoogten en vooral op kunstmatig opgeworpen terpen, zoals er nu nog vele te zien zijn in de kop van Noord-Holland (West-Friesland) en de kleistreken van Friesland en Groningen.

Wilfried benutte de maanden aan het hof van Aldgisl om het Christendom te verkondigen en, als we zijn metgezel en biograaf mogen geloven met veel succes: hij zou bijna alle aanzienlijken aan het hof tot de doop hebben overgehaald. Maar Aldgisl zelf behoorde niet tot de dopelingen en het hele bekeringsresultaat zal wel niet veel meer dan een strovuurtje geweest zijn.

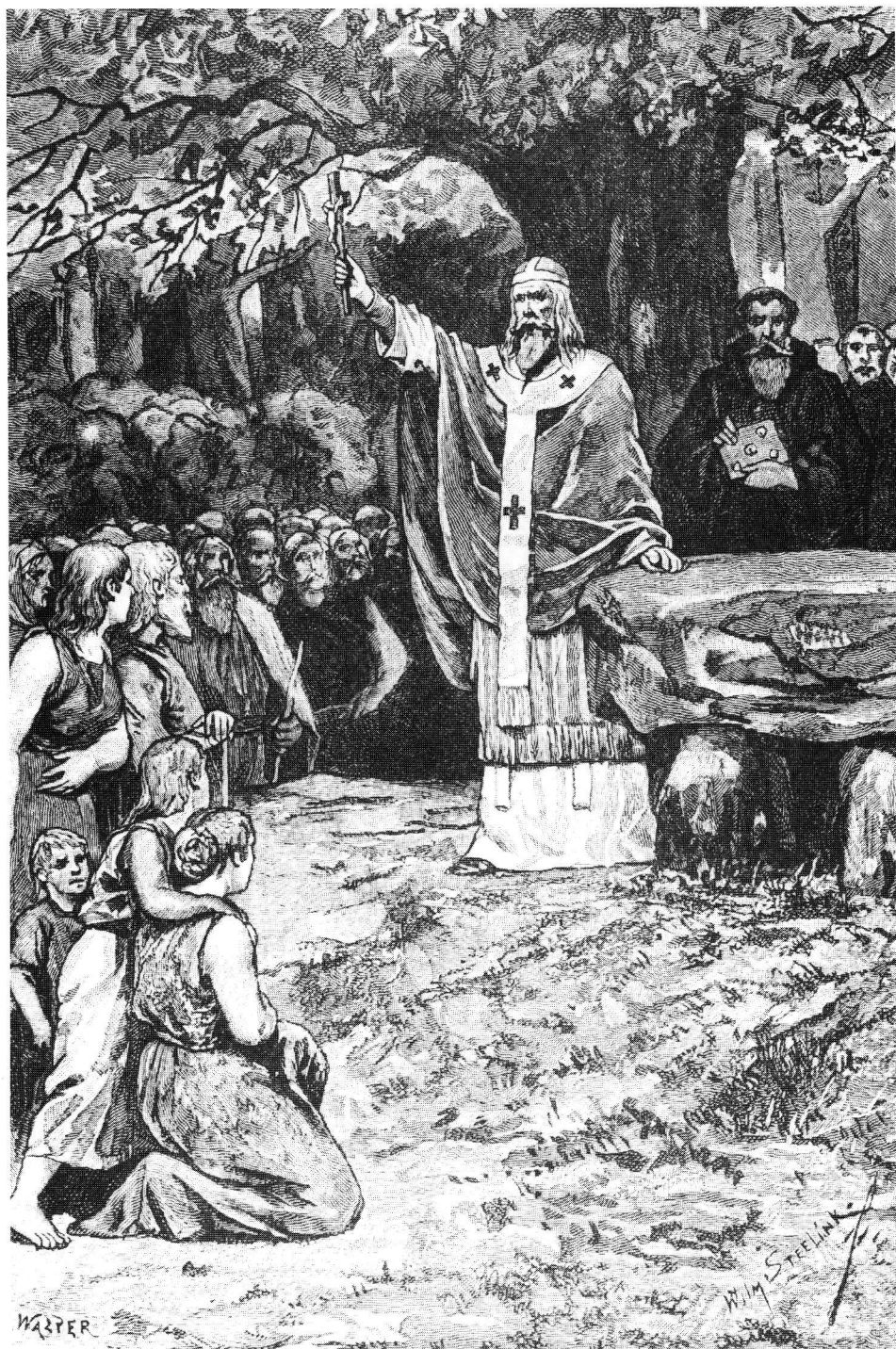
Aldgisls opvolger Radbod stond aanzienlijk minder tolerant tegenover het Christendom, zoals een andere uit Engeland afkomstige missionaris, Wigbert, ondervond die gedurende twee jaar vergeefs probeerde het Christendom te verbreiden. Het verhaal wil dat men Radbod eindelijk zo ver had, dat hij al met één voet¹ in het doopvont stond toen hij de vraag stelde of zijn voorouders nu in de

hemel of in de hel gekomen waren. "Ze waren heidenen en zullen dus wel naar de hel gegaan zijn" was het onvoorzichtige antwoord, waarop Radbod weer uit het doopvont gestapt zou zijn, zeggende "Dan kom ik liever bij mijn voorgangers in de hel dan alleen in de hemel".

Maar als kort na 690 de Franken onder Pippijn II Dorestad en Utrecht op Radbod veroveren, steekt op deze blijde tijding een derde Engelse monnik de zee over: Willebrord, vergezeld van elf volgelingen. In 695 zal hij, 37 jaar oud, te Rome tot aartsbisschop gewijd worden, met als standplaats Utrecht.

Helaas, zoals zo vaak, de kansen keerden weer en in 716 heroverde Radbod Utrecht op de Franken en een van zijn eerste daden was het verwoesten van alle zo juist door Willebrord gebouwde kerken. Het Christendom leek nog niet diep geworteld want overal werden de heidense tempels herbouwd.

Eerst met de dood van Radbod in 719 opent zich eindelijk de mogelijkheid voor het Frankische gezag om vaste voet in het Friese rijk te krijgen, met in hun voetspoor de predikers van het Christendom (fig 1). Zo schijnt Karel Martel (de onwetige zoon en opvolger van Pippijn II) al vrij spoedig Kennemerland voor de missie vrijgemaakt te hebben. Maar over het tijdstip van onderwerping van West-Friesland en het huidige Friesland bestaat onzekerheid. Wel versloeg hij in 734 de Friese hertog Poppo in de slag op de Borden (de monding van de Boorne, de latere Middelzee) maar het is niet zeker of dit de eerste keer was dat de Frankische legers tot in onze provincie doordrongen. Ondertussen was weer een Engelse monnik, Winifred, die in 716 al een vergeefse reis gemaakt had, in 718 naar het vaste land overgestoken. In 719 kreeg hij van Paus Gregorius II de opdracht het geloof te gaan verkondigen, bij welke gelegenheid hij tevens van de Paus de naam kreeg waarmee hij de geschie-

1 Prediking van het Christendom (uit: P. Louwerse-Geill. Vaderl. Gesch., A'dam 1905).

denisboekjes zou halen: Bonifatius! Of er sinds de slag op de Bordena in 734 — dus in de laatste levensjaren van Wilibrord († 739) — en ook in de jaren daarna veel aan de verbreiding van het Christendom in ons Friesland is gedaan, dient betwijfeld te worden. Toen Bonifatius in 753 voor de eerste keer in Friesland kwam, moest hij (zo leert ons zijn levensbeschrijving) overal heidense tempels verwoesten, die hij vervangen zou hebben door kerken.

Dat het echte doordringen van de christelijke leer in het dagelijkse bestaan van de grote massa van het volk een langzaam proces is geweest, is niet verwonderlijk. Toen dan ook in 782 de Sakser Widukind in opstand kwam tegen Karel de Grote werd deze opstand door de Friezen overgenomen. De kerken werden weer in brand gestoken en de clerus verjaagd. Eerst vanaf de 9e eeuw krijgt het Christendom wat vastere voet in Friesland, hoewel er in de Noormannentijd weer een inzinking geweest is. Veel kerken werden in die tijd verwoest en geplunderd.

Laat ons nu eens bezien in hoeverre de invoering van het Christendom van invloed is geweest op de grafgewoonten.

Vóór-christelijke graftypen

In de vóór-christelijke tijd kwam naast crematie ook begraving (inhumatie) voor, in rijen-grafvelden. De doden lagen gestrekt op de rug, de armen naast het lichaam of met de handen in de schoot, in rijen naast elkaar. De richting van de graven — de oriëntatie, aangeduid met als eerste kompasrichting de plaats van het hoofd (als we dus als oriëntatie W-O aangeven dan betekent dit dat het lichaam zich met de voeten naar het oosten bevindt) — is overwegend Z-N, hoewel O-W en W-O ook wel voorkomen. Bij de crematies waren de crematieresten in urnen begraven, waardoor een zekere datering mogelijk is. Dergelijke gemengde grafvelden van zowel crematies als begravingen in rijen zijn typerend voor het Friese (alsmede voor het aangrenzende Saksische) gebied.

Als we ons tot Friesland beperken dan zijn vondsten, die wijzen op dergelijke

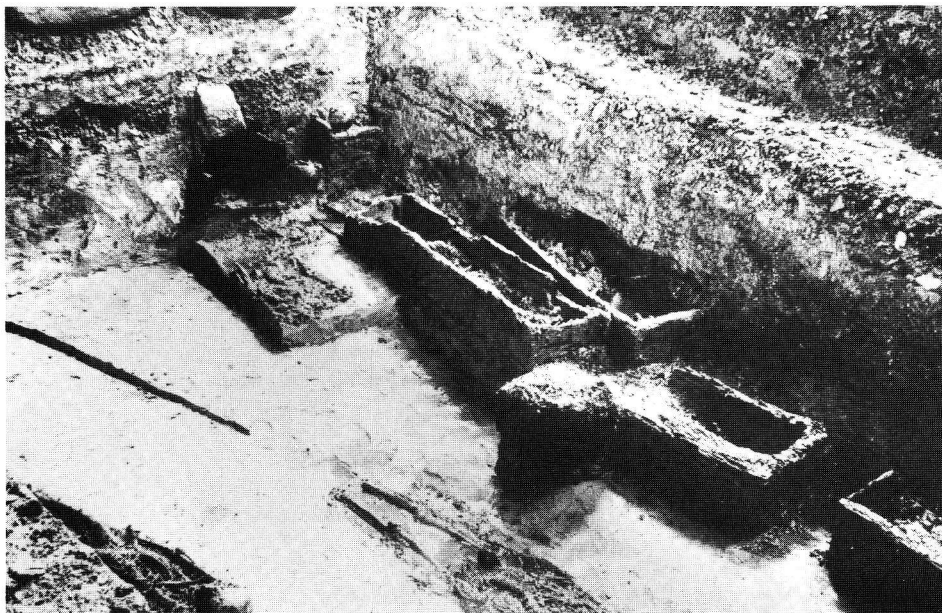
grafvelden, gevonden te o.m. Beetgum, Ferwerd, Berg Sion bij Dokkum, maar het allerbekendste is toch wel Hoogebeintum.

Het is de tijd van de terp-afgravingen, niet uit archeologische interesse maar omdat de terpaarde zo uitermate geschikt bleek om schrale gronden mee te bemesten. Mr Boeles, de toenmalige conservator van het Fries Museum, hield deze afgraving in Hoogebeintum zo goed mogelijk in de gaten. Op 23 September 1904 kreeg het Museum bericht dat er bij de afgraving "iets merkwaardigs" gevonden was. "Hoewel dit telegram eerst om 2.35 te Leeuwarden werd aangenomen, bracht mijn rijwiel mij nog een uur vóórdát het donker werd op de bewuste terp" schrijft Boeles later vol trots. De afgraving en de vondsten trokken erg veel belangstelling, het aantal bezoekers van het Fries Museum was met de Paasdagen van 1905 het dubbele van normaal, "terwijl het toen op de terp zelf, zoals men mij (Boeles) vertelde, zwart was geweest van de wielrijders".

Het bewuste grafveld werd gevonden op de zuidoostelijke helling van de dorps-terp en bestond zowel uit urnen met crematieresten (79 st) als uit begravingen (ten minste 37 st) uit de 5e en uit de 7e/8e eeuw (de 6e eeuw lijkt overal in de kuststreken van Nederland archeologisch nog een vrijwel blanco blad). Deze begravingen waren, zoals gebruikelijk, overwegend Z-N georiënteerd, hoewel ook W-O en O-W voorkwamen. Het merendeel was zonder enige beschutting begraven, hoogstens op een laagje stro of gras. Maar ook werden graven in uitgeholde boomstammen en in houten plankkisten gevonden.

Graftypen uit de vroeg-christelijke tijd

Hoewel buiten de provincie liggend zijn ook de opgravingen te Godlinze in Groningen en Looveen bij Wijster in Drenthe interessant, omdat hier de vóór-christelijke begravingen overgaan in die uit de vroeg-christelijke tijd. In Godlinze (gem. Bierum) wederom een gemengd grafveld, waarbij de begravingen Z-N, ZW-NO, W-O en O-W georiënteerd waren. Er zijn weinig grafgiften en het zijn de Z-N

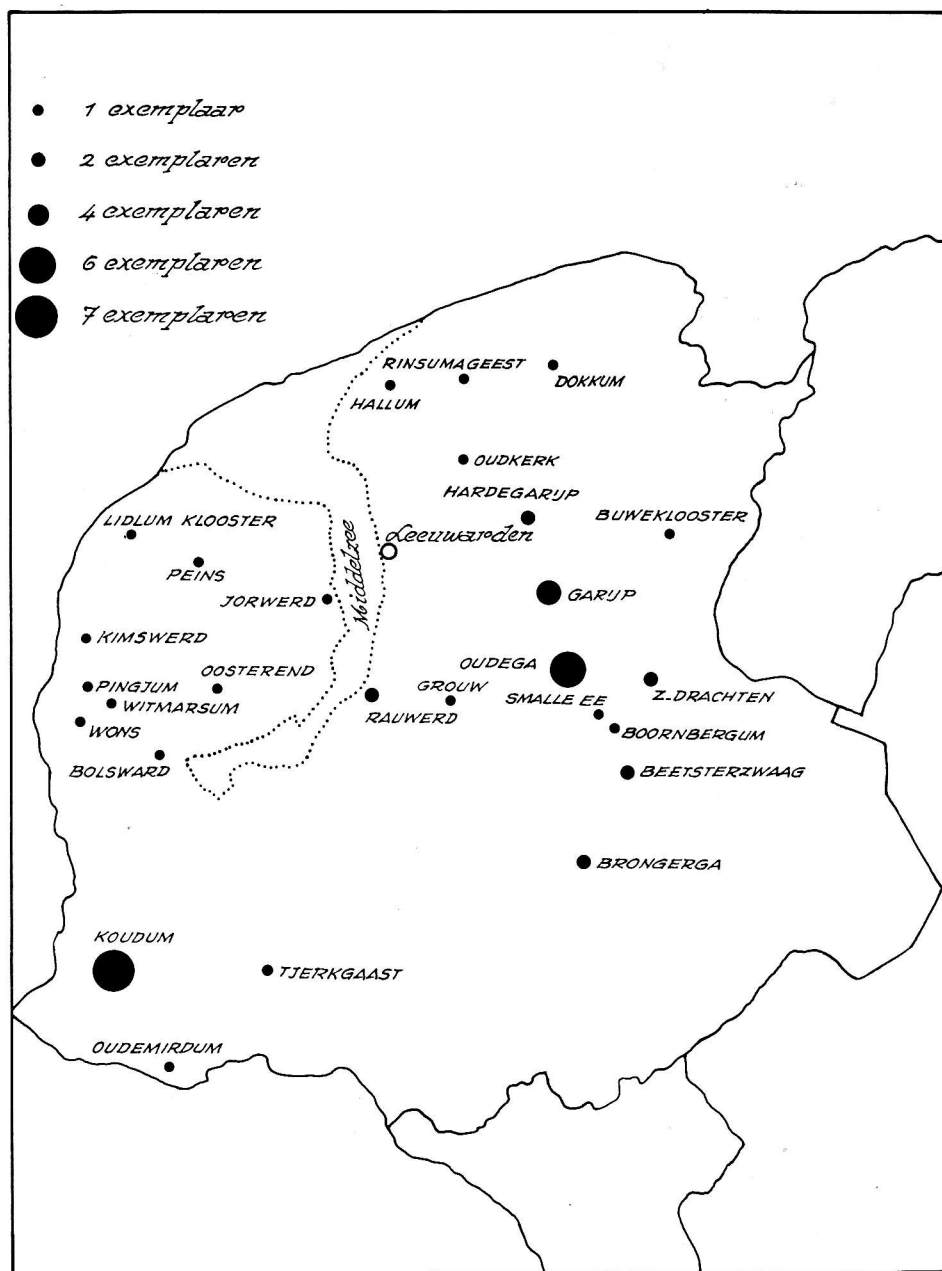
2 Dokkum. Boomkist- en plankkist-graven uit het einde van de 8e eeuw (foto: R.O.B.- A'foort).

graven welke het diepst liggen en dus het oudste zijn. Het begraven loopt door tot in de 9e eeuw. Het grafveld lag op een afstand van ca 400 m van de plaats waar later de kerk zou verrijzen.

Ook in Looveen bij Wijster werd een gemengd grafveld gevonden, dat reeds in de 5e eeuw begint en in de 7e eeuw hoofdzakelijk begravingen telt, crematies komen dan vermoedelijk niet meer voor. Tot ongeveer het midden van de 8e eeuw zijn het voornamelijk Z-N graven, de meeste met grafgraven, maar daarna raakt de Z-N richting in onbruik en gaat geleidelijk over in de W-O oriëntatie, terwijl langzamerhand ook de grafgraven verdwijnen. De jongste begravingen dateren uit de 9e eeuw, zijn vrijwel vondstloos (in één geval nog een bronzen mantelspeld (fibula) in de vorm van een gelijkarmig kruis) en W-O georiënteerd. Ook hier lag het grafveld op een andere plaats dan de latere kerk en kerkhof. Bij een deel van de graven werden sporen van houten kisten gevonden.

We hebben hier nu een aantal typische aspecten ontmoet van begravingen uit de allereerste periode van het Christendom:

- In de vroeg-christelijke tijd werd voortgegaan met begraven op een van oorsprong heidens grafveld. Weliswaar zijn hiervan geen voorbeelden uit Friesland bekend, doch er is geen reden om aan te nemen dat het hier niet voorgekomen zou zijn. Het grafveld van Hoogeteintum b.v. is slechts ten dele vrijgekomen en loopt waarschijnlijk nog door onder de huidige dorpsterp.
- Een dergelijk grafveld lag doorgaans op een andere plaats dan waar later de kerk (met kerkhof) zou verrijzen. Bij dorpsterpen lag het vaak aan de lijzijde op de terphelling, terwijl de kerk meestal midden op de terp gebouwd werd, de plaats waarvan men aanneemt dat deze ook in de vóór-christelijke tijd plaats van samenkomst was.
- We zien een afname van grafgraven en een verschuiving in grafrichting naar de, in later tijd, algemene W-O richting.
- Bij de beide laatst genoemde opgravingen (Godlinze en Looveen) zijn uit de christelijke tijd geen crematiesporen meer gevonden. Crematie was aan het einde van de 8e eeuw door Karel de Grote aan de Saksen, bij wie het nog in gebruik was, uitdrukkelijk verboden.

3 Vindplaatsen van sarcofagen in Friesland (tek. C. Reitsma).

Werd dus in het begin nog doorgegaan met begraven op het van oorsprong heidense grafveld, na het bouwen van een kerk zal het begraven langzamerhand

wel rond deze kerk geschied zijn. Helaas zijn uit Friesland nauwelijks sporen bekend van dergelijke zeer oude kerken². Een plaats waarvan het vaststaat dat er in

de 2e helft van de 8e eeuw een kerk gesticht werd, is Dokkum: de Gedachteniskerk, na de moord op Bonifatius in 754, op een speciaal voor dit doel opgeworpen terp gebouwd nabij de plaats van de aanslag. Weliswaar zijn sporen van deze kerk tot nu toe nog steeds niet gevonden, maar bij de opgravingen in de kerkterp in 1954 en in 1966-67 werd onder de keienfundering van de tufstenen voorganger van de huidige NH kerk een aantal graven van boomkisten en plankkisten gevonden (fig 2). C-14 onderzoek van het hout wees uit dat deze graven uit het eind van de 8e eeuw dateerden, zodat ze naar alle waarschijnlijkheid tot de eerste bijzettingen op het kerkhof van deze Gedachteniskerk behoren.

Vergelijkbare boomkist- en plankkistgraven zijn ook gevonden enige meters onder de huidige kerkvloer van de kerk in Kollum. Ook hier ontbreken sporen van een bijbehorend kerkje.

Onder de crypt van de tufstenen kerk van Rinsumageest werd in het schone zand een reeks bijzettingen gevonden. Dit

grafveld bleek zich buiten de kerk voort te zetten. De richting van de graven is iets afwijkend van de W-O as van de 12e eeuwse kerk en mogelijk dateren ze nog uit de vroeg-christelijke tijd.

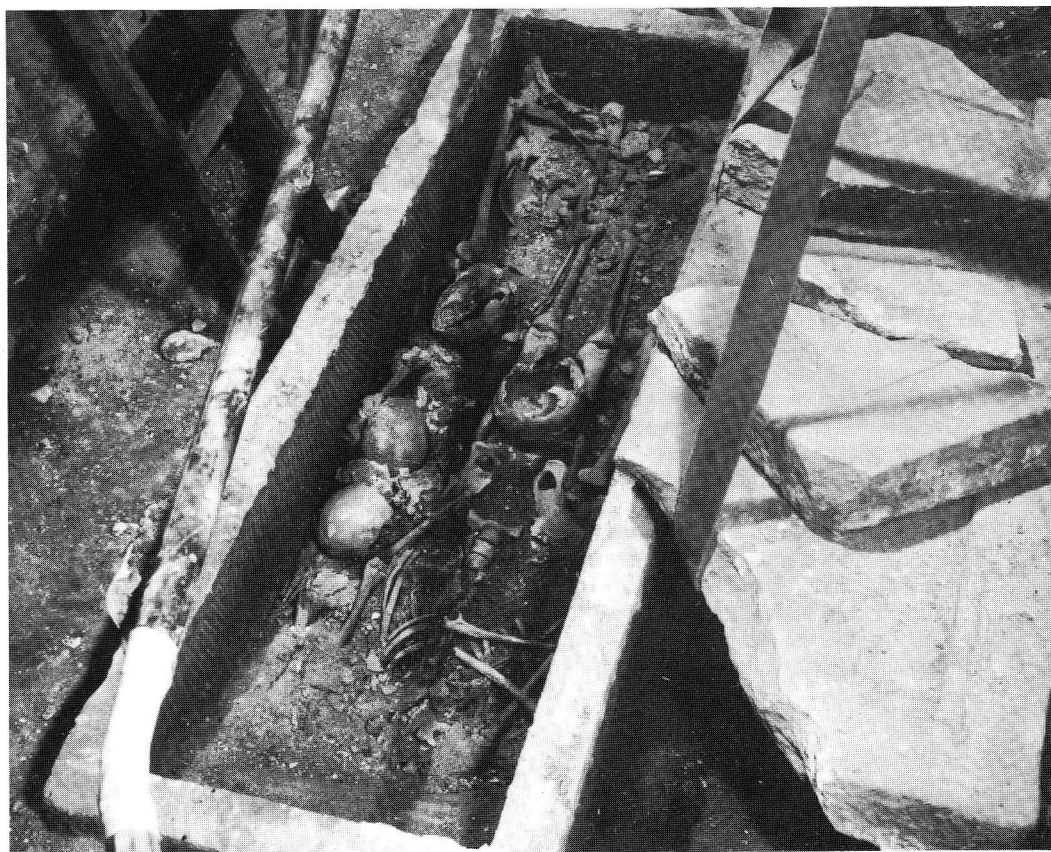
De fundering van de, gezien de afmetingen, vermoedelijk nog 11e eeuwse tufstenen voorganger van de huidige St. Maartenskerk in Bolsward doorsnijdt nog oudere graven, wier grafrichting evenwijdig is aan die van deze tufstenen kerk. Ook hier geen spoor van de bijbehorende, oudere kerk.

Op het voormalig kerkhof van Stryp op Terschelling zijn sporen gevonden van 5 achtereenvolgende kerkgebouwen. Op grond van de vrij grote afwijking (20°) van de W-O richting schat Elzinga de oudste, houten kerk op 9e eeuws. Bij deze oudste kerk behoorde reeds een grafveld.

Als we in het volgende wat nader in zullen gaan op een aantal graftypen, dan dienen we wel te bedenken, dat deze slechts een zeer klein deel van de graven betreft.

4 Buurmalsen (Gld). Sarcofaag van het 1e type, met meerdere stoffelijke resten.

(foto: D. S. van Dorsser Keus).

5 Sarcofaag van het 2e type. Museum Ter Apel. (foto: B.A.I.; R.U.-Groningen).

De overgrote meerderheid der doden werd, evenals in de vóór-christelijke tijd, zonder enige bescherming ter aarde besteld.

We hebben in het voorgaande reeds twee graftypen ontmoet, n.l. de bijzetting in uitgehakte boomstammen (boomkisten) en het gebruik van houten plankkisten. Het gebruik van boomkisten was reeds zeer lang bekend: zo zijn ze reeds in graven (overigens van een geheel andere cultuur en van totaal andere grafvorm) uit de vroege bronstijd, dus ver voor onze jaartelling, aangetroffen. (Hier is echter geen sprake van continuïteit in gebruik want na de bronstijd komt een periode met uitsluitend crematies. Eerst in de Volksverhuizingstijd komen, zoals we gezien hebben, naast crematies weer begravingen

in zwang.) Men mag wel aannemen dat boomkisten tot in de 10e eeuw in gebruik gebleven zijn, zoals o.m. vonden uit Amsterdam (Oude Kerk) en uit Ouderkerk a/d Amstel aantonen.

Het gebruik van plankkisten was reeds bij de Romeinen in zwang en heeft zich tot in onze dagen voortgezet. Bij de oudste graven wijst een rechthoekige verkleuring van de ondergrond (afgezien van die gevallen waar werkelijk houtresten gevonden werden) op de mogelijkheid van een houten omhulling. In iets latere tijd, wanneer gespijkerde kisten in gebruik komen, wijzen de vrijwel steeds zwaar ingeroeste spijkers de vroegere aanwezigheid van plankkisten aan.

Sarcofagen

Toch was blijkbaar niet iedereen tevreden over de plankkisten. Toen Winsemius, in zijn in 1622 verschenen "Chronique ofte Historische Geschiedenisse van Vrieslant", onder het jaar 1234 een wolvenplaag in het oosten van Friesland noemde, schreef hij: "Dit gedeelte dede niet alleene schade 'tgewass/Schapen/Vee/ende alles wat op den Velde was/maer 'snachts ende andersins sich begevende in Kerckhoven/ruyckende die menschelijke lichamen/hebben die graven geopent/ende die holten kistkens/licht tsamen geslagen/van malcanderen gescheurt/ende den verstorvenen opgegeeten".

Wie zich iets beters wilde aanschaffen en het zich financieel kon permitteren, kon in Friesland vanaf de 11e eeuw overgaan op een stenen doods-kist, de uit één blok steen vervaardigde (de z.g. monolithische) sarcofagen.

De naam sarcofaag is afgeleid van het Grieks en betekent "vleeseter" en heeft betrekking op een steensoort uit Assos in de Troas (Kl. Azië); men merkte in het oude Hellas n.l. dat lichamen, die in kisten van deze steen werden bijgezet, binnen 40 dagen verteerd waren. (Overigens waren ook kisten van gebakken klei in gebruik). De oudste Griekse sarcofagen dateren uit de Minoische tijd, dus omstreeks 1500 v Chr.

Toch zijn dit niet de oudst bekende sarcofagen; in het oude Egypte werd Koning Cheops omstreeks 2900 v Chr in een roodgranieten kist bijgezet in de naar hem genoemde pyramide.

In later tijd waren ook bij de Etrusken en bij de Romeinen sarcofagen in gebruik, zij het dat vooral bij de laatsten deze dik-

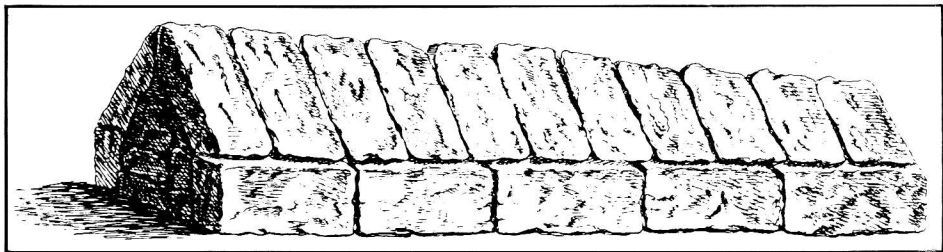
wijs meer de functie van askist hadden — waarin de urn met as bijgezet werden —, zoals b.v. het fraai versierde exemplaar uit Simpelveld in Z.-Limburg, thans in het Museum van Oudheden in Leiden.

Met de opkomst van het Christendom komt blijkbaar ook het gebruik van sarcofagen sterk op want we zien parallel aan de verbreiding van het geloof het gebruik van sarcofagen vanuit Italië via Frankrijk, België en West-Duitsland zich naar onze streken uitbreiden. De oudste in Nederland gevonden sarcofagen zijn de uit N.-Frankrijk afkomstige kalkstenen kisten, welke vermoedelijk uit de 7e, 8e en 9e eeuw dateren. Deze zijn echter uit Friesland niet bekend, het meest noordelijke exemplaar is gevonden op Texel bij het kerkje van Oosterend.

Maar met de uit Duitsland afkomstige roodzandstenen³ sarcofagen scoort Friesland erg hoog: van de ca 120 in Nederland bekende exemplaren is ruim 1/3 deel afkomstig uit onze provincie (n.l. 46 tegen 31 uit Noord-Holland en 17 uit Groningen). In fig 3 is een overzicht gegeven van de vindplaatsen in Friesland. Opvallend is het zeer geringe aantal dat gevonden is in terpdorpen op de klei, toch de oudste dorpen van Friesland. Of het grote aantal van de veen- en zandgronden van Oostergo veroorzaakt wordt doordat men in die — t.o.v. de klei — minder welvarende streek eerder geneigd was deze kisten in later tijd, als ze bij het graven van een nieuw graf gevonden werden, aan te wenden als voer- of drinkbak voor het vee en men op de klei deze zware kisten liever stuk sloeg als ze het graven van een nieuw graf belemmerden, is moeilijk te zeggen.

Een feit is echter dat het zeer zware kisten zijn (een sarcofaag met bijbehorend

6a Stolpgraf. (Uit: *Algemeene Konst- en Letterbode voor het jaar 1847*).

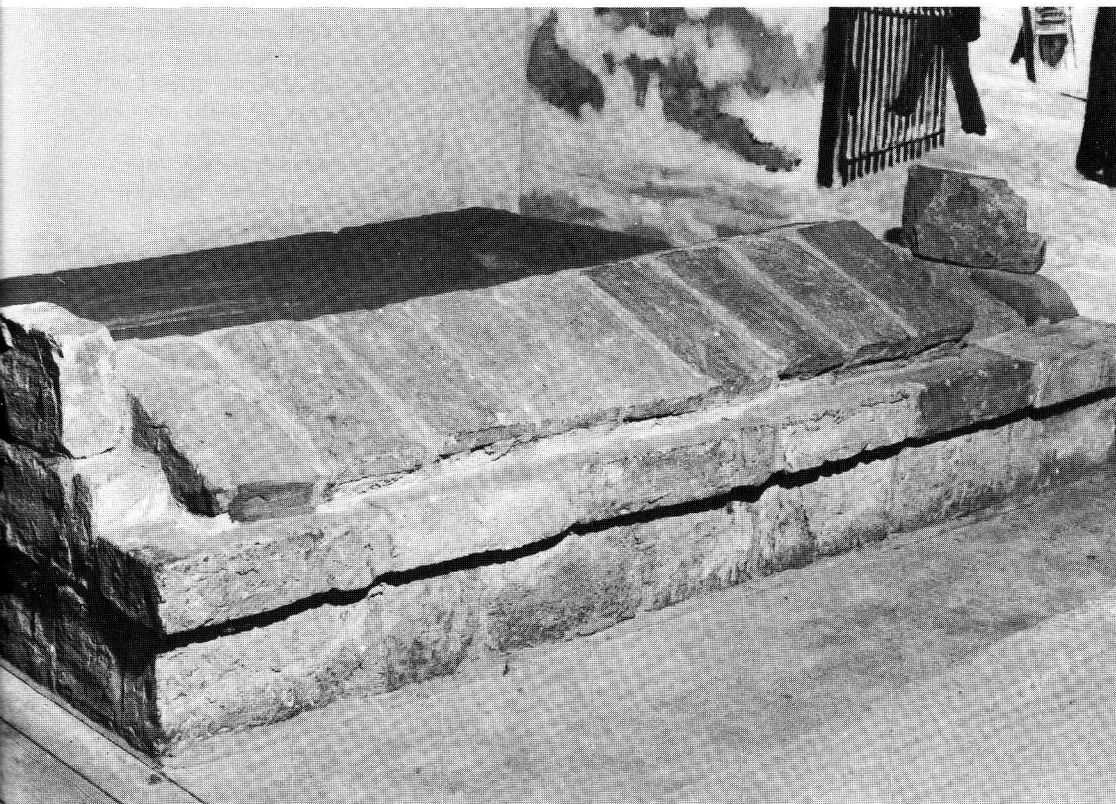
6b Tufstenen stolpgraven, in 1983 gevonden in de kerk te Warga. (foto: Leeuwarder Courant).

deksel weegt zo ongeveer 1500 kg). Ze werden bij de steengroeven uit één blok steen gehouwen; in het Odenwald, ten Z van de Main in Duitsland heeft men in de nabijheid van een steengroeve nog steenblokken gevonden, waarin de aanzet tot een sarcofaag duidelijk zichtbaar is. Maar de rode zandsteen komt ook op andere plaatsen in Duitsland aan de oppervlakte en het is niet uitgesloten dat zich ook in andere streken aan weerszijden van de Rijn steengroeven bevonden, welke sarcofagen vervaardigden⁴. De kant en klare kisten werden dan via de Rijn naar ons land vervoerd waarbij ondermeer Utrecht, Tiel en Deventer bekende stapelplaatsen voor steen waren. Hier kon men zich een exemplaar uitzoeken, dat daarna nog naar de woonplaats vervoerd moest worden.

In grote lijnen zijn de roodzandstenen sarcofagen qua vorm in twee groepen te verdelen: de ene waarbij de zijwanden vrijwel rechtstandig naar onderen gaan,

terwijl de tweede groep opvallend trogvormig is. In alle gevallen zijn de sarcofagen naar het voeteneind toe meer of minder versmald. De eerste groep is het oudste en gaat vermoedelijk — wat Nederland betreft — terug tot het eind van de 10e/begin 11e eeuw. Lang niet alle kisten van dit type (fig 4) zijn inwendig afgewerkt maar vaak niet meer dan slechts ruw behakt, zoals trouwens bij vrijwel alle sarcofagen de buitenkant is. Een deel van dit type sarcofaag heeft een versteviging van de hoeken. Exemplaren van deze eerste groep zijn te zien in het kerkmuseum in Janum (een dependance van het Fries Museum).

De tweede, en jongste groep is inwendig fraai afgewerkt en vaak op de binnenvanden versierd met kruis- en kromstafversiering (fig 5). De afmetingen zijn groter dan bij die van de eerste groep met lengtes tot bijna 2½ m en een breedte aan het hoofdeinde tot 90 cm. Door de opvallende trogvorm zijn ze in het algemeen

6c Stolpgraf, opgezet van baksteen; gevonden op het terrein van het klooster Smalle Ee bij Drachten in 1922. Nu in het Fries Museum.

vrij ondiep. Fraaie exemplaren van dit type staan in de musea van Assen en Ter Apel hoewel ook in het kerkmuseum in Janum een tweetal — beschadigde — exemplaren staan. Dit type was vermoedelijk tot eind 12e/begin 13e eeuw in gebruik.

Een aantal sarcofagen, van beide typen, heeft een opening in de bodem, meestal een rond gat met een diameter van ca 3-4 cm doch soms in de vorm van een klein gelijkarmig kruis uitgehakt. Men heeft wel verondersteld dat het diende voor afvoer van het lijkvocht, doch geheel duidelijk is dit niet, zeker gelet op de hoge grondwaterstand in die tijd. Want stonden in de Romeinse tijd de sarcofagen boven de grond opgesteld, zoals de voetstukken op de oude begraafplaatsen in Italië en ook in Arles in Frankrijk aantonen, in de Middeleeuwen waren de sarcofagen ingegraven en lag de bovenkant van het

deksel gelijk met het maaiveld of de vloer. Het stoffelijk overschat werd dan op een baar naar de sarcofaag gebracht en hierin bijgezet.

Deze Middeleeuwse sarcofagen werden overigens veelal meerdere malen gebruikt, als een soort familiegraf. Bekend is in dit verband het verhaal uit Hallum, zoals dit beschreven staat in de levensbeschrijving van Frederik, de eerste abt van het klooster Mariëngaarde bij Hallum, waar men een overledene in de sarcofaag van zijn vader wilde bijzetten. Opvallend was dat hij hier niet in bleek te passen! Toen men daarop het lijk wat aandachtiger bekeek, bleek dat de man vermoord was!

Vrij recent werd in Buurmalsen (Gld) nog een sarcofaag gevonden die ten minste 4 keer gebruikt was; het laatste stoffelijk overschat lag netjes uitgestrekt in de kist, terwijl de schedels van de voorgangers

7 Benthemer grafsteen met "Keulenkruuz", in de kerk te Vries (Dr.). (foto: B.A.I., R.U.-Groningen).

naast het lichaam lagen. Aan het voeten-einde in de kist bevond zich een keurig stapeltje beenderen van de voorgangers (fig 4).

De sarcofagen waren voorzien van een los deksel, in het geval van de roodzandstenen in de vorm van een vlakke plaat. In

op één na alle gevallen waarin een dergelijke sarcofaag samen met deksel gevonden werd, was dit deksel onversierd, hooguit dat het langs de rand een iets verhoogde lijst vertoonde. Toch zijn er in Nederland honderden versierde platen te voorschijn gekomen van eenzelfde vorm

8 Benthemer grafsteen in de kerk van Westergeest. (foto: Liturgisch Instituut, R.U.-Groningen).

als de sarcofaagdeksels. Of we hier inderdaad met deksels te maken hebben, dan wel met vroege grafstenen zullen we zo dadelijk bekijken. Maar eerst dienen we nog een grafvorm te beschrijven die wel enige overeenkomst vertoont met de sarcophagen en in oudere literatuur ook als zodanig aangeduid wordt.

Stolpgraven

Bij deze graven bekleedde men de wanden van het gedolven graf met gestapelde stenen, terwijl het tentvormige dak bestond uit schuin tegen elkaar geplaatste stenen (fig 6a). Dit dak zal wel boven het maaiveld uitgestoken hebben. Er was geen bodem in het graf, zodat het stoffelijk overschot door de steen als door een stolp omgeven was, zodat we dergelijke graven beter stolpgraven kunnen noemen. Ook in dit geval werd het lijk vermoedelijk op een baar naar het graf gebracht. Vervolgens zal het graf wel met aarde gevuld zijn alvorens de dakstenen geplaatst werden, daar anders deze los tegen elkaar geplaatste stenen de "geur" wel niet tegengehouden zullen hebben. Deze grafvorm was reeds in de vóórchristelijke tijd in Duitsland in gebruik en is uit de christelijke tijd o.m. bekend uit Frankrijk, België, Duitsland en Nederland.

Waar zwerfsteen beschikbaar was, zoals b.v. in Zuid-Limburg, werd deze gebruikt, maar in onze streken werden de graven hetzij van tufsteen, hetzij van baksteen gemaakt.

Tufsteen is een vulkanisch gesteente dat reeds sinds de Romeinse tijd in de Eifel bij Andernach gewonnen werd. In het einde van de 11e, maar vooral in de 12e eeuw, werd het veel toegepast bij kerken kloosterbouw in Friesland en de in Friesland gevonden graven van dit type (naast de kerk van Oudkerk, bij de Oldehove te Leeuwarden, bij de S. Maarten te Sneek, bij het later verlaten kerkje van Klusewier, bij Warns en zeer recent nog in de kerk van Warga — fig 6b) zullen wel voornamelijk 12e eeuws zijn.

De Friezen kochten hun tufsteen in Deventer, zoals we leren uit het verhaal over abt Ynte — 2e abt van het klooster Mariëngaarde bij Hallum — die omstreeks

9 Roodzandstenen grafsteen met geometrisch ornament in de kerk van Westergeest. (foto: Liturgisch Instituut, R.U.-Groningen).

1180, vergezeld van enige broeders, naar Deventer reisde om tufsteen te kopen voor de bouw van een nieuwe kloosterkerk. Al springende van de ene steenschuit op de andere viel zijn buidel met geld in het water van de IJssel. Het gezelschap ging in gebed om de Heer duidelijk te maken dat als Hij wilde dat ze een kerk

bouwden, Hij wel moest zorgen dat het geld terugkwam. En ziet . . . toen Ynte na het gebed nog eens op de plaats ging kijken, waar hij het geld verloren had, bleek de buidel met het draagriempje aan de boot te zijn blijven haken . . .!

Mogelijk nog in het 3e kwartaal van de 12e eeuw begon men in onze streken met de vervaardiging van baksteen. Men bakte deze in de begintijd in ongeveer hetzelfde formaat als de vroegere tufsteen opdat ze door elkaar te gebruiken waren. Daar ook deze baksteen voornamelijk voor kerk- en kloosterbouw gebezigd werd, duidt men deze wel aan als "kloostermop".

Graven uit deze steen, dus 13e eeuws, zijn o.m. gevonden te Dokkum, Wijs, Hardegarijp, Z.-Drachten, bij het klooster Smalle Ee en te Oosterwierum.

Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat men speciaal naar Deventer gereisd zal zijn om een aantal tufstenen voor een graf te

kopen. Ook zal men wel niet speciaal een aantal kloostermoppen voor dit doel gebakken hebben. Waarschijnlijk gebruikte men stenen, die op dat moment voorhanden waren voor de bouw (of verbouw) van de kerk. Mogelijk is dit één van de redenen waarom er zo weinig van dergelijke, goedkope, vervangingen van sarcophagen gevonden zijn.

Vroege grafstenen

Keren we thans terug tot de "sarcofaagdeksels". Deze — versierde — platen, welke naar één zijde versmald zijn, zijn naar de steensoort in twee groepen te verdelen:

- uit Bentheimer zandsteen
- uit rode zandsteen

De Bentheimer zandsteen is een overwegend geelwitte tot grauwwitte steen welke in een aantal groeven gewonnen werd, vlak over de grens bij Gildehaus, vlakbij Bentheim. De steen heeft veel toepassing gevonden in de bouw, ondermeer van kerken.

Er zijn geen sarcophagen in deze steensoort bekend³, waardoor het dus onwaarschijnlijk is dat de platen als sarcofaagdeksels bedoeld waren. We hebben hier te doen met vroege grafstenen⁵. In de versiering (onversierde stenen zijn mij niet bekend) zijn voornamelijk twee motieven te onderscheiden: of een typisch gevormd kruis of een menselijke figuur. En van beide typen zijn exemplaren in Friesland gevonden.

Wat het kruis-motief betreft: door binnen een cirkel (of een vierkant) de vier kwadranten uit te hollen, blijven de beide assen staan als een gelijkarmig kruis. De Duitsers noemen dit een "Keulenkreuz". Het kruis is voorzien van een lange steel. Aan weerszijden ervan bevindt zich een kromstaf. Kruis en kromstaven staan op een halfcirkelvormig (een enkele maal een rechthoekig) veld, waarin weer koppen van twee kromstaven (fig 7). In Friesland is een dergelijke steen bekend uit de kerk van Lutjewoude, welke echter voor een deel sterk afgesleten is. Verder zijn dergelijke stenen bekend uit Groningen (Hellum) en Drente (Vries en Diever).

Het tweede type vertoont binnen een brede lijst een in laag reliëf uitgevoerde

10 Roodzandstenen grafsteen, versierd met kruis en kromstaven. Kerkmuseum Janum, afkomstig uit Beets. (foto: Liturgisch Instituut, R.U.-Groningen).

menselijke figuur, met de handen voor de borst en de voeten buitenwaarts gericht en afsteunend op een halfcirkel. De lijst vertoont een versiering òf van wijnranken òf van halfcirkels waar binnen de koppen van twee kromstaven, motieven die ook van doopvonten in Bentheimersteen bekend zijn. De hier afgebeelde grafsteen (fig 8) uit Westergeest vertoont bovendien in een klein veld boven de figuur nog een drietal figuurtjes, waarschijnlijk engelen die de ziel van de overledene naar de hemel voeren. Dit type extra versiering is verder slechts van een tweetal stenen uit Larrelt in het Duitse Ostfriesland bekend. Naast Westergeest zijn stenen, waarop een menselijke figuur afgebeeld is, bekend uit Roodkerk (in Fries Museum), Beets (in Kerkmuseum Janum) en verder uit Anloo (Dr).

Beide typen grafstenen zijn overigens — gezien de geringe variatie in motief en randversiering — typische massaproducten geweest. Van deze beide zijn die met het kruismotief (welke wel enige punten van overeenkomst vertonen met de oudste Bentheimer doopvonten) ongetwijfeld de oudste en gaan vermoedelijk terug tot ongeveer het midden van de 12e eeuw, wellicht het 2e kwart van deze eeuw. De stenen met een menselijke figuur zijn vermoedelijk uit de 2e helft van de 12e eeuw⁶.

Dat men in het Bentheimse in de 12e eeuw de vervaardiging van grafstenen ter hand nam, wijst er op dat er in die tijd een markt voor dergelijke producten bestond.

Trouwens de roodzandstenen grafstenen dateren uit ongeveer dezelfde periode, zoals blijkt als we naar de verspreidingsgebieden kijken: de roodzandstenen voornamelijk in N.-Holland, Friesland en Groningen, de Bentheimer in het aangrenzende Duitse Ostfriesland, aangevoerd via de Ems, en in de buurt van de Wesermonding de bleekroze steen van de bovenloop van de Weser. Daar er in de gebieden vrijwel geen vermenging geweest is tussen Bentheimer en rode zandsteen (getuige ook het geringe aantal Bentheimer stenen in Friesland en Groningen), moet de productie in vrijwel dezelfde periode geweest zijn, met de

Ostfriesse markt stevig in Bentheimer handen.

Deze roodzandstenen grafstenen kwamen ongetwijfeld van dezelfde steengroeven als de sarcofagen en zijn een voortzetting van de (onversierde) sarcofaagdeksels, waarmee ze de vorm gemeen hebben. Ongetwijfeld zullen er nog wel als sarcofaagdeksel gebruikt zijn, zoals er ook talrijke van dergelijke trapeziumvormige stenen — getuige de wijdingskruisjes — als altaarsteen gebruikt zijn en zelfs als tympaan (b.v. in Velzen). Maar de overgrote meerderheid werd gebruikt als grafsteen, waarvoor een markt bestond zoals we boven reeds zagen.

Ook bij deze stenen kunnen we qua versiering twee typen onderscheiden: de oudste met een geometrisch motief (fig 9) en de wat jongere met een versiering van kruis en kromstaven (fig 10). Overheersen in N.-Holland de stenen met een geometrisch motief, in Groningen zijn dat de stenen met kruis en kromstaven, terwijl in Friesland beide typen door elkaar voorkomen. Fraaie exemplaren van het tweede type zijn aanwezig in het Kerkmuseum te Janum, terwijl stenen met geometrisch motief o.m. in de kerk van Westergeest te zien zijn. Het zou te ver voeren alle Friese kerken op te noemen waar roodzandstenen grafstenen te zien zijn, doch ongetwijfeld zult U tijdens excursies van Alde Fryske Tsjerken dergelijke stenen in kerkvloeren tegenkomen.

Overzien we het voorgaande nog eens, dan is het feitelijk in één zin samen te vatten: *dediscit animus sero, quod didicit diu* (wat men zich lang heeft aangewend, leert men moeilijk weer af). Graftypen blijken eeuwenlang (soms zelfs duizenden jaren lang) en soms onder wisselende culturen in gebruik te blijven. Zo waren onze huidige plankkisten b.v. reeds in de vóór-christelijke tijd in gebruik.

Noten

1. In de begintijd van het Christendom vond de doop plaats door onderdompeling (de "immersio").
2. De overgrote meerderheid van de kerkstichtingen in Friesland dateert overigens uit de 11e eeuw (of zelfs nog

later), als na de Noormannentijd de verbreiding van het Christendom een nieuwe bloeitijd beleeft.

3. In zijn boekje over Middeleeuwse sarcophagen vermeldt Martin ook een aantal rechthoekige bakken uit Bentheimer zandsteen. Dit zijn echter drink- en voerbakken voor vee, zoals er nog veel te zien zijn op boerderijen in Drenthe en in het oosten van het land. Deze bakken zijn uit veel later tijd. Het boekje van Martin bevat meer onjuistheden. Zie b.v. de recense van Halbertsma in "It Beaken" (1957) p 241. Sarcophagen uit Bentheimer zandsteen zijn, ook in Duitsland, niet bekend.
4. Ook aan de bovenloop van de Weser bevonden zich steengroeven (rode zandsteen heet naar de verschepingshaven Bremen vaak "Bremer steen"). De sarcophagen welke in het gebied langs de Weser gevonden zijn, verschillen echter totaal van de in ons land gevonden exemplaren.
5. Liggende grafstenen zijn reeds in de 7e eeuw in Frankrijk bekend. Staande grafzerken (de Stèlen) zijn veel ouder en waren reeds bij de Egyptenaren in gebruik.
6. Stracke dateert dergelijke stenen — op grond van overeenkomst met de grafsteen van bisschop Gottschalk van Diepholz in de kerk van Iburg, welke uit ca 1130 dateert — op 2e kwart van de 12e eeuw. Doch het dient betwijfeld te worden of een dergelijke technische vaardigheid toen al in deze uithoek van Westfalen aanwezig was.

Literatuur

1. W. A. van Es — *Grafitueel en Kerstening*. Inaug.rede. Bussum 1968.
2. P. Glazema — *Gewijde plaatsen in Friesland*. Meppel 1948.
3. H. Halbertsma — *Terpen tussen Vlie en Eems*. 2 dln. Groningen 1963.
4. Ibid — *Kerkopgravingen in Friesland*. 1e Publ. band Alde Fryske Tsjerken, p 53 - 86 en p 99 - 120.
5. Ibid — *Frieslands oudheid*. Diss Groningen 1982.
6. Gottfried Kiesow — *Romanische Kunst*. In "Ostfriesland im Schütze des Deiches", Bd 4, 1969.
7. H. Martin — *Vroeg Middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland*. Drachten 1957.
8. H. T. Obermann — *De Oud-Christelijke sarcophagen en hun godsdienstige beteekenis*. Den Haag 1911.
9. J. Stracke — *Romanische Bildnisgrabsteine in Ostfriesland*. Emder Jahrbuch 34 (1954), p 75 - 92.

Keppelstok

Alde Fryske Tsjerken

Dr. Regn. Steensma neemt afscheid als voorzitter

'Het is een goede tijd geweest'

"Het is een goede tijd geweest. Niet alleen heeft onze stichting een degelijk fundament gekregen en hebben we als stichting een goed bestand aan kerken in beheer kunnen nemen, ook is er met succes gewerkt aan een stukje bewustwording bij het grote publiek. Dat is zich bewust geworden van de waarde van de kerk als monument, terwijl de belangstelling voor de geschiedenis in het algemeen ook sterk is gegroeid."

Dat zegt dr. Regn. Steensma uit Kollum, de inmiddels oud-voorzitter van onze Stichting Alde Fryske Tsjerken. Hij was vijftien jaar geleden één van de oprichters, bekleedde de eerste drie jaar het ambt van tweede-voorzitter en hanteerde sinds 1976 als 'eerste man' de voorzittershamer. Als geen ander kent hij de stichting en haar 'alde Fryske' kerken. Tijdens de laatste bestuursvergadering (30 oktober) heeft hij de hamer overgedragen aan ir. B. H. H. Muller. Waarom? "Ten eerste vind ik dat het na vijftien jaar wel eens tijd wordt voor een ander. Ook voor de stichting zelf is het een goede zaak als er na zo'n lange periode weer een frisse kracht aantreedt. Ten tweede is mijn eigen interesse de laatste tijd verschoven van de kerken zelf naar de kunst in die kerken. Ook in mijn werk (aan de Rijks Universiteit Groningen red.) houd ik me meer met de kunst bezig. Dat neemt erg veel tijd in beslag en eist je helemaal op."

Begin

De Stichting Alde Fryske Tsjerken is eigenlijk opgericht naar Groninger voorbeeld. Als historicus verrichtte Steensma in Groningen een studie naar de problematiek van de kleine platelandskerken. Doordat er kerkgemeenschappen samen gingen, bleven er gebouwen, vaak prachtige middeleeuwse monumenten, ongebruikt. De kerkvoogdij kon ze niet onderhouden en de overheid wilde ze niet onderhouden. Maar omdat de overheid die kerken wel erkende als monument en er ook wel geld voor beschikbaar wilde stellen, moest er een ander

lichaam komen. Dat werd in 1969 de Stichting Oude Groninger Kerken.

Deze problematiek speelde echter ook in Friesland. Aan Steensma, die mede-oprichter was van de Groninger stichting, werd gevraagd of zo iets ook in deze provincie mogelijk zou zijn. "Op verzoek van P.K.C. zijn een paar mensen om de tafel gaan zitten, met als gevolg dat we in 1970 onze Stichting Alde Fryske Tsjerken konden oprichten. Ons doel was om daar te helpen waar een monumentale oude kerk in gevaar kwam. Friesland telt in totaal een driehonderd van dergelijke kerken. Het is natuurlijk ondoenlijk om die allemaal in de stichting onder te brengen.

Vandaar dat we alleen in echte noodgevallen

een kerk onder onze hoede nemen", aldus Steensma. "Je kunt beter dertig kerken onderhouden dan dat je er vijftig bezit die in verval raken." Sterk groeien zal het aantal kerken van de stichting dan ook niet meer, zo concludeert hij. Het komt meer op het onderhoud en het gebruik aan.

Wat dat gebruik betreft heeft de stichting een aantal succesvolle initiatieven ontplooid zoals het houden van tentoonstellingen en het geven van concerten. De activiteiten in de kerken van bijvoorbeeld Katlijk, Blessum, Britsum en Sint Jacobiparochie zijn daar goede voorbeelden van. "En het mooie is dat initiatieven van onze stichting ook door andere instanties worden overgenomen. Je ziet dan dat zo'n kerk weer een belangrijke rol gaat spelen in en voor de hele dorpsgemeenschap", aldus decheidende voorzitter.

Toekomst

Voor de toekomst van de Stichting is Steensma niet bang. "Het budget voor de monumentenzorg zal ongeveer gelijk blijven en er is een toenemende belangstelling voor alles wat historie is. Dat blijkt wel uit het feit dat we zelf 6500 donateurs hebben, van wie velen zich enthousiast voor de stichting inzetten. Men zal het niet zomaar meer toestaan wanneer een monument verdwijnt. Bovendien is de zorg voor oude kerken arbeidsintensief en kan de stichting daardoor profiteren van diverse werkgelegenheidsstimulerende regelingen."

Desondanks zou hij graag zien dat er nog eens een betere onderhoudsregeling komt, "want wanneer je de zaken niet goed kunt onderhouden moet je over twintig jaar weer restaureren en dat is natuurlijk de bedoeling niet".

Nieuwe voorzitter ir. B. H. H. Muller:

'Er is nog veel te doen'

"Ik zie een grootse toekomst voor onze stichting. Er is op het gebied van de monumentenzorg immers nog zo ontzettend veel te doen. Er ligt nog veel werk voor ons, zowel wat betreft het onder onze hoede nemen van nog

meer kerken als wat het onderhoud van onze kerken betreft. Als dat niet het geval zou zijn geweest, dan had ik het voorzitterschap denk ik ook niet aanvaard."

Ir. B. H. H. Muller, hij is zestig jaar en woont in Veenwouden, zegt klaar te zijn voor de uitdaging die hem wacht als nieuwe voorzitter van onze Stichting Alde Fryske Tsjerken. Sinds 30 oktober is hij dr. Regn. Steensma opgevolgd als eerste man. Daarmee krijgt de stichting een heel ander soort voorzitter dan zij de laatste jaren gewend was. "Steensma was natuurlijk een uitstekend historicus, een man die het ook gewend was om veel zelf te doen. Ik ben veel meer bestuurder, een man van contacten", zo omschrijft hij het verschil. Muller verdient zijn dagelijks brood als hoofd-ingenieur directeur van de volkshuisvesting in Friesland. Hij houdt zich als zodanig in eerste instantie bezig met alle woningbouw in de provincie waarbij de financiële steun van het rijk gevraagd wordt. Echter, niet alleen de nieuwbouw behoort tot zijn werkterrein, ook houdt hij zich bezig met restauratie en monumentenzorg, alleen dan op het gebied van oude en monumentale woningen. Dit in samenwerking met de rijksdienst voor de monumentenzorg. "De monumentenzorg op zich is mij dus niet geheel en al vreemd. De zorgen voor kerken en torens natuurlijk wel", zo geeft hij toe. Muller woont nu tien jaar in de provincie Friesland. Zijn eerste contacten met de Stichting Alde Fryske Tsjerken zijn ook precies tien jaar oud. "Toen ik hier nog maar pas was, het was toen

het Monumentenjaar, heb ik als voorzitter van de Friese Bouwkring meegewerkt aan het stichten van een fonds voor de restauratie van de kerktoeren van Blessum. Toen zijn ook de eerste contacten tussen mij en de stichting ontstaan. Die contacten zijn gebleven en in die jaren is bij mij het besef gegroeid en is de belangstelling toegenomen voor het erfgoed dat we hier in de provincie hebben. We dragen met elkaar de verantwoordelijkheid dat erfgoed te bewaren."

Muller wil trachten door te gaan op de weg die de stichting onder leiding van Steensma ingeslagen is. "Dat zal misschien niet gemakkelijk zijn want als cultuur-historicus is hij een heel ander persoon dan ik ben. Ik zal dan ook veel moeten leren en studeren om een stuk parate kennis op te bouwen. Daar kun je in een functie als deze niet zonder. Dat staat wel tegenover dat de stichting over een bijzonder goed bureau met deskundige medewerkers beschikt. Zij bezitten die kennis natuurlijk ook", aldus de nieuwe voorzitter.

Contacten

Eén van de redenen van het algemeen bestuur om Muller te vragen het voorzitterschap te bekleden is het feit dat hij als overheidsman over erg veel contacten beschikt. Contacten die erg belangrijk kunnen zijn en die vele (subsidie-)deuren kunnen openen die anders niet of heel moeilijk te openen zouden zijn.

"Dat is natuurlijk waar", zo erkent hij. "Vanuit mijn dagelijks werk heb ik erg veel contacten met veel instanties en heb ik ook veel te maken met allerlei regelingen waar de stichting van

kan profiteren." Als voorbeeld noemt hij werkverruimende maatregelen zoals het 'terugploegen'. Er is op dat gebied ontzettend veel aan de hand en wat de werkgelegenheid betreft scoort de gehele restauratiesector natuurlijk hoog. Ga maar na. Als je bijvoorbeeld een nieuwe weg aanlegt dan heb je maar één asfaltenmachine nodig die per dag voor een ton verwerkt. Het restauratiewerk bestaat voor het grootste gedeelte uit loonkosten."

Veel instanties die zich bezighouden met cultureel-historische projecten doen een beroep op die extra financiële middelen. Ontstaat er daardoor niet een soort versnippering in de gehele monumentenzorg? "Dat zeker. Maar dat zal niet anders kunnen want elke instelling in Friesland is erg gesteld op de eigen vrijheid van handelen. Er zijn wel initiatieven gaande om een soort bundeling in het technisch apparaat aan te brengen. Maar of wij daar als stichting op zitten te wachten is nog maar de vraag. Wij hebben een uitstekend eigen apparaat en wanneer je met anderen gaat samenwerken treed je ook buiten je eigen doelstellingen."

In ieder geval zal er, zo stelt Muller, een inventarisatie moeten komen van wat er allemaal nog te doen is. "En dan moeten we eens kijken wat we, eventueel versneld, zullen aanpakken." Als het aan Muller ligt zal het aantal kerken van de stichting net zo snel door blijven groeien als dat in de afgelopen jaren gegaan is. "Daarbij moeten we het onderhoud natuurlijk niet vergeten. Misschien kunnen we daar een gesubsidieerd part-timer voor aantrekken."

Tentoonstelling "Het Avondmaal"

Op 13 september 1985 werd de tentoonstelling "Het Avondmaal" in de Grote of Jacobijnerkerk geopend.

Prof. Dr. Horst Schwebel, theoloog en hoofd van het Instituut voor kerkenbouw en Heden-daagse Kerkelijke kunst te Marburg (BRD) en Drs. Huub Mous, kunsthistoricus en medewerker beeldende kunst van de Fryske Kultuerried te Leeuwarden hielden een inleiding over religie en kunst.

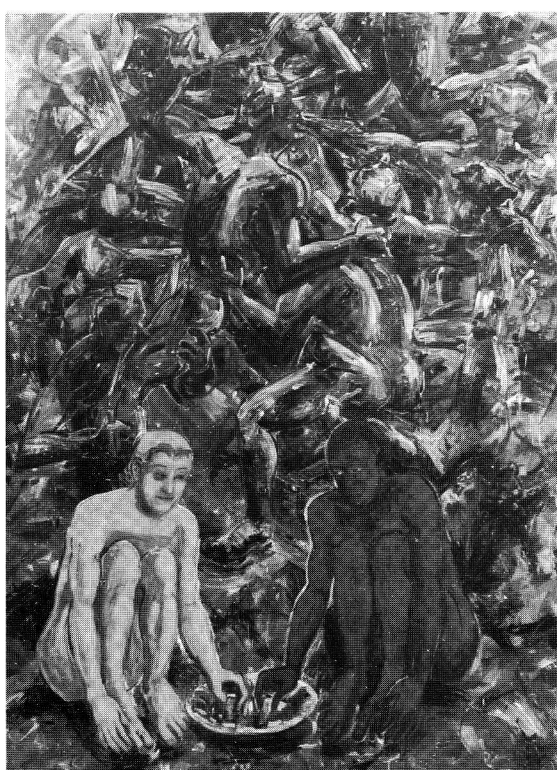
Een aantal kunstenaars, Marlene Dumas, Jan Roos, Freark van der Wal, Ramon van den Werken en het kunstcollectief De Vier Evangelisten heeft van de Stichting Alde Fryske Tsjerken opdracht gekregen een kunstwerk te vervaardigen rondom het thema "Het Avondmaal".

Naast de genoemde kunstenaars die grote werkstukken in de kerk opgehangen hadden, waren in de zijbeuk nog enkele meerluikschil-

deringen neergezet van het collectief "We bestaat niet". De drie kunstenaars Lejo Bouwhuis, Gerrit Terpstra en Vincent van der Post hebben het thema "Het laatste Avondmaal" op ruwe latten weergegeven.

De vier evangelisten, een kunstenaars-collectief bestaande uit Rinus Boschma, Tilly Buij, Gerard Groenewoud en Gert-Jan Slagter, sluiten met hun avondmaal nog het meest op de traditie van de sacrale kunst aan. Een raam in de noordbeuk van de kerk hebben zij op levendige wijze purper — (kerk) — vorstelijke kleur — geverfd.

Een verticaal, naar boven gericht venster dat de tafel en Christus is. De twaalf apostelen zijn als losse, uitgesneden elementen rond deze lichtende tafel geschaard. Ze zijn van bovenaf gezien. Hun gewaden beplakt met goudfolie en handen, voeten en hoofden in een keurig realisme geschilderd. En sacrale gemeen-

schap die als een autonome kosmos in de kerk zweeft.

Een avondmaal om in contemplatie te bewonderen.

Jan Roos schilderde een complexe café — scène rond een tafel met eten en drinken en stelde het verraad centraal. De gasten, traditionele figuranten lossen met enkele contouren bijna in hun omgeving op. Jezus stijgt daar in kleurig licht boven uit en alleen Judas lijkt een tastbare aardse held die Jezus en de gemeen-

schap uitdaagt zich bloot te geven.

De dramatische koppeling van verraad en moed is voorgesteld in een driftige beeldtaal, waar expres elke moodoenerij aan ontbreekt. Marlène Dumas heeft het avondmaal als een rommelige café-scène voorgesteld, maar hier zijn de contrasten eerder in de compositie dan in de beeldtaal te vinden.

De lege tafel lijkt het ideale medium voor de gemeenschap die er hopeloos verdeeld achter zit. Vier kleine doeken met het traditionele tafelgerei van kelken en patenen vormen een kader om het gebeuren. Rechtsonder, als een signatuur, doemt zwart Afrika op één van de kelken op.

Freark van der Wal schilderde de tafel van het avondmaal omgekeerd; met de poten naar boven. Het Christendom heeft de wereld op z'n kop gezet. Op het tafelblad een wereldkaart van continenten: ondersteboven. Er zijn geen mensen rond de tafel te vinden; tafel en wereldkaart staan voor de gemeenschap, die er ook nog als groepen kijkers omheen geschaard is.

Ramon van der Werken schilderde een groot taferel van worstelende mensen in okers (van het brood) en rode kleuren (van de wijn, of van het kanibalisme?).

Een fel bewogen achtergrond voor het motief: twee eters die gehurkt bij een schaal een brok eten pakken. Een gele en blauwe figuur (Jezus en Judas) die alleen door het eten contact hebben. De maaltijd als laatste middel tot gemeenschap.

Het zien van deze werken nodigt uit tot nieuwe interpretaties van het avondmaal, tot een nieuwe kijk op de gemeenschap.

(uit recensie van Peter Karstkarel in Leeuwarder Courant)

Winterexcursie 18-1-1986

De winterexcursie 1986 zal naar de volgende kerken gaan:

Marssum, Beers, Wirdum en Goutum.

In drie van deze dorpen stond vroeger een state of stins en in Marssum staat het zgn. Popta-slot, voorheen Heringastate.

Er zal aandacht besteed worden aan de afgebroken stinsen, door middel van een brochure: Uniastate Beers, Oenemastate Wirdum en de Wiardastate te Goutum. Graag vroegtijdig aanmelden om teleurstelling te voorkomen. De kosten bedragen f 18,— per persoon, inclusief mapje, met eigen vervoer is de prijs per mapje f 6,—. U kunt zich aanmelden via overmaking van het bedrag op gironummer 36.90.669 t.n.v. de Excursiecommissie "Alde Fryske Tsjerken".

Rontondekerk Terband

De kerk te Terband is gerestaureerd. Op 15 juni 1985 vond de plechtige heringebruikneming plaats.

De restauratie heeft ongeveer een half miljoen gulden gekost.

De voorzitter de heer Steensma vroeg zich dan ook af: "Waarom het bewaren van deze kerk? Waarom hier geld aan te besteden?"

Deze kerk met een 19de eeuwse architectuur, heeft niet alleen een belangrijke historische waarde vanuit het verleden, maar dit gebouw is ook een belangrijk herkenningsteken op de nabij gelegen wegen en rechtlijnige flats van Heerenveen. Burgemeester Drs. H. B. Reinders van Heerenveen die de heropening mocht verrichten, wees ook op het bijzondere karakter van de kerk. Hoewel het gebouw in

een klein dorpje staat, liggen er bekende familiegraven. Fraai versierde grafzerken laten de laatste rustplaatsen van Johannes Crack van de Heerenveense Crackstate en Freule Lycklama à Nijeholt zien.

De zerken en de preekstoelen zijn van andere datum dan de kerk zelf, ze zijn afkomstig uit de afgebroken kerk van vóór 1843. Het orgel uit 1887 is gebouwd door de gebroeders Van Dam uit Leeuwarden.

Tijdens de opening verzorgde Het Heerenveens Vocaal Ensemble een muzikale omljisting waar het aanwezige publiek van genoot.

Lustrumbijdrage

Veel donateurs hebben spontaan gereageerd door in totaal een bedrag van f 35.000,— aan de stichting over te maken, geweldig is dat.

Een warme ervaring, dat ons werk, het behoud van friese kerken, gewaardeerd wordt door onze donateurs. Dit geld gaan wij gebruiken voor achterstallig onderhoud aan de 30 objecten die in ons bezit zijn. Wie nog geen bijdrage heeft kunnen overmaken, ons gironummer blijft 22.07.600. Voor uw hulp zijn wij u zeer dankbaar.

Derde lustrum Stichting Alde Fryske Tsjerken

In de "Groate Kerk" te Sint Jacobiparochie vierde de Stichting op vrijdagavond 4 oktober j.l. het 15-jarig jubileum. De kerk was geheel gevuld met genodigden en belangstellenden. Voorzitter Regn. Steensma kon onder andere welkom heten gedeputeerde Van der Til, bestuursleden van de Stichting, auteurs en uitgever van het jubileumboek en belangstellenden uit Het Bildt. Het eerste deel van de avond bestond uit een concert van het Frysk Orkest. In een bezetting van voornamelijk strijkers werd een serenata naturna van Mozart gespeeld en vervolgens in een grotere bezetting het klarinet-concert van dezelfde componist. Na de pauze werd het concert in volle bezetting besloten met de tweede symfonie van Alexander Borodin. Het laatste stuk wekte bij de toehoorders tevens het bewustzijn dat het niet meer kan worden gespeeld als het orkest in de toekomst in afgeslankte vorm zou blijven bestaan.

De voorzitter betuigde het orkest zijn dank en memoreerde met grote waardering het regelmatig optreden in de dorpen. Voorts zei hij dat het 15-jarig bestaan van de Stichting onder andere uit een lange reeks vergaderingen, brieven en rapporten heeft bestaan. In totaal

Donateursvergadering 14 september 1985

In de kerk te Beers is dit jaar de donateursvergadering gehouden. Het aantal donateurs dat deze vergadering bijwoonde was zeer gering. Nadat de notulen van de donateursvergadering van 23 mei 1984 waren goed gekeurd, volgde er een jaarverslag van de stichting. Tenslotte werden alle zittende bestuursleden voor zover zij langer dan 5 jaar geleden zijn benoemd opnieuw herbenoemd. Tot nieuw bestuurslid, toe te voegen aan het dagelijks bestuur, werd benoemd de heer Ir. B. H. H. Muller te Veenwouden.

Na de donateursvergadering werden alle kerkeuren van de in bezit zijnde kerken van de stichting geopend voor twee lustrum kerkedagen.

Alle objecten waren te bezichtigen op 14-9 en 21-9-1985.

In bijna alle kerken was een plaatselijke activiteit georganiseerd.

Zo was in het zuiden van de provincie op beide zaterdagen grote belangstelling, minder was dit het geval in het noorden.

Toch is op beide zaterdagen een groot aantal bezoekers in de kerken en bij de klokkestoelen een kijkje gaan nemen.

zijn 12 kerken met hoge kosten gerestaureerd, waaronder die te St. Jacob, De Stichting heeft 30 kerken in eigendom. In totaal zijn in deze 15 jaar 30 publicaties verschenen. De Stichting heeft 6.500 donateurs.

Twee aspecten van het werk krijgen steeds meer nadruk, namelijk kunst in de kerken en voorlichting over de kerken. Over het eerste onderwerp zal dit jaar een tentoonstelling worden gehouden in het Blekershûs te Drachten. Ook de scholen vragen steeds meer materiaal. Vervolgens overhandigde de heer Steensma het eerste exemplaar van het jubileumboek aan gedeputeerde Van der Til. De laatste draagt de eerste verantwoordelijkheid voor de monumenten in Friesland. De heer Steensma verklaarde dat de gedeputeerde gevoel heeft voor het onderhoud van de monumenten. Zijn inzet en betrokkenheid werden geprezen. Voorts werd het provinciaal bestuur dank gebracht voor de subsidiëring van het boek.

De heer Van der Til feliciteerde de Stichting met dit boek "Kerken in Friesland". Het vormt een wezenlijke bijdrage tot het behoud van kerkelijke monumenten. De wetgeving alleen waarborgt het voortbestaan van de monumenten niet. De heer Van der Til memoreerde in dit

verband de leegstand die sommige kerken treft. Het particulier initiatief alleen schiet eveneens tekort.

Er zijn in Friesland 350 grote en kleine kerken. Van de kerk gaat een uitstraling uit in stad en dorp. De kerken nemen ruimtelijk vaak een markante plaats. De financiële lasten kunnen in steeds mindere mate worden afgewenteld op de kerkelijke gemeente.

Friesland moet 3.200 monumenten in stand houden en vormt daarmee de vierde provincie op de ranglijst.

De rijksoverheid laat het financieel steeds meer afweten. Voor monumenten heeft de provincie 44 miljoen gulden aangevraagd, terwijl het rijk slechts 5 miljoen beschikbaar wil stellen.

De gedeputeerde beschouwt het boek als een instrument tegen verval en sloop van monumenten.

Vervolgens reikt de heer Steensma met een persoonlijk woord een exemplaar van het boek over aan de auteurs.

Tenslotte dankte de heer S. ten Hoeve de heer Steensma niet alleen als initiatiefnemer van het boek, maar ook van de Stichting waarvan hij 15 jaar enthousiast voorzitter is geweest.

De stichting kan terugzien op een plezierige, informele en geslaagde jubileumavond. Ook dit was een goed initiatief.

H. T. Algra

Kerken in Friesland

Onder de titel "Kerken in Friesland" heeft de Stichting Alde Fryske Tsjerken ter gelegenheid van het 15-jarig jubileum een boek laten verschijnen. De redactie bestaande uit de heren S. ten Hoeve, G. P. Karstkarel en Regn. Steensma heeft naast eigen bijdragen een veertiental andere auteurs uitgenodigd voor de behandeling van onderwerpen met betrekking tot gebouwen, inrichting en gebruik van kerken in deze provincie. Als hoofdonderwerpen komen aan de orde de ligging van de kerk, de bouwkunst en de diverse onderdelen daarvan, het middeleeuwse en protestantse kerkinterieur, andere kerkgebouwen na de reformatie en de lotgevallen van de kerken. Onder ieder hoofdonderwerp ressembleren een aantal deelonderwerpen. De kwaliteit loopt per onderdeel nogal uiteen. Zo vormen sommige onderdelen van de bouwkunst een wat dorre opsomming, waarbij wel wat teveel van de kennis en het voorstellingsvermogen van de lezer wordt gevraagd. Met name de kenmerken van de oudere bouwstijlen worden onvoldoende uiteengezet. Als voorts wordt geschreven over de geledingen in de muren had kunnen wor-

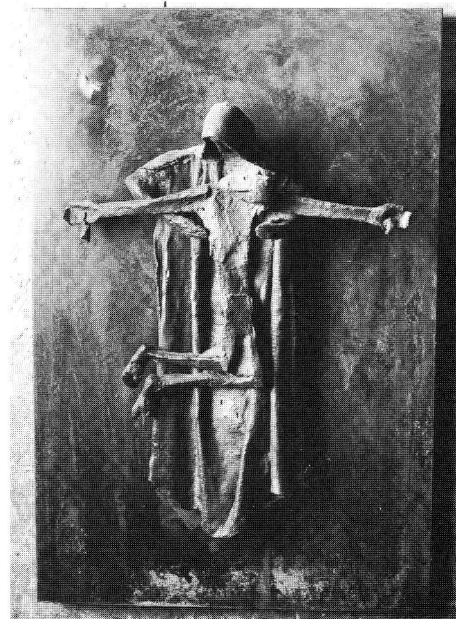
den vermeld waarvoor deze dienen, bijvoorbeeld als vestiging, versiering en/of ter voorkoming van inwatering. Bij een opsomming loopt de schrijver het risico dat de lezer hun op slordigheidjes betrapt. Zo wordt op bladzijde 24 gesproken over "een torenvorm die thans alleen nog als een gemetselde spits te zien is bij de kerk te Surhuizum." En Harich dan? Op bladzijde 15 wordt van Hindeloopen gesproken over een dorpsbebouwing. Laten ze het in deze stad niet horen! Jammer dat het boek zwijgt over de mensen die door de eeuwen heen de gemeenschap van de kerk hebben gevormd. Hun geloof, opvattingen, zorgen en verwachtingen liggen toch ten grondslag aan de bouw en inrichting van de kerken. In het algemeen moet echter van deze jubileumuitgave worden gezegd dat het een geslaagd boek is. Het gros van de 37 artikelen is van een uitstekend gehalte. Vooral de foto's en tekeningen werken verhelderend. Helaas zijn enkele foto's met een groothoeklens genomen, wat vertekening geeft, terwijl het gebruik van een een dergelijke lens niet nodig was, omdat ter plaatse voldoende 'schootsveld' aanwezig is voor een gewone lens. De uitgeverij Bosch en Keuning te Baarn heeft een verzorgde uitgave gemaakt. De achterflap prijst het boek aan als "een fascinerend lezen en kijkboek voor alleen die geïnteresseerd zijn in de Friese kerken". En dat is stellig juist. De Stichting heeft een goed initiatief genomen met een uitstekend resultaat. Verschillende instanties hebben de uitgave gesubsidieerd. Donateurs van de Stichting betalen dan ook slechts een prijs van f 18,90. Het boek behoeft en mag dan ook bij geen enkele geïnteresseerde ontbreken. Van harte aanbevolen!

H. T. Algra

Tentoonstelling in Drachten

In het museum It Blekershûs te Drachten zal van 14 december 1985 tot 25 januari 1986 een grote overzichtstentoonstelling worden gehouden van hedendaagse kunst in friese kerken. Het gaat hierbij niet om schilderijen die tijdelijk in een kerk zijn opgehangen maar om kunst die zich permanent in kerkgebouwen bevindt. Dit betreft o.a. glas-in-loodramen, glas-in-betonwanden, mozaïeken, beeldhouwwerken (bijv. doopvonten en kruiswegstaties), wandkleden, antependia, wandschilderingen en orgelpanelen. Een groep studenten van de theologische faculteit te Groningen is reeds enkele maanden bezig een inventarisatie van deze kunst te maken en vervolgens een keuze samen te stellen voor de tentoonstelling. Het betreft kunst in allerlei kerken, zo-

wel hervormd, gereformeerd als katholiek. De tentoonstelling zal toegelicht worden met een fraaie catalogus.

Statie; R.K. Kerk, Nes (Ameland).

Bergum, N.H. Kerk; doopvont.

Verantwoording foto's

Friesch Dagblad: p 221, 222

Instituut voor Liturgiewetenschap: p 224

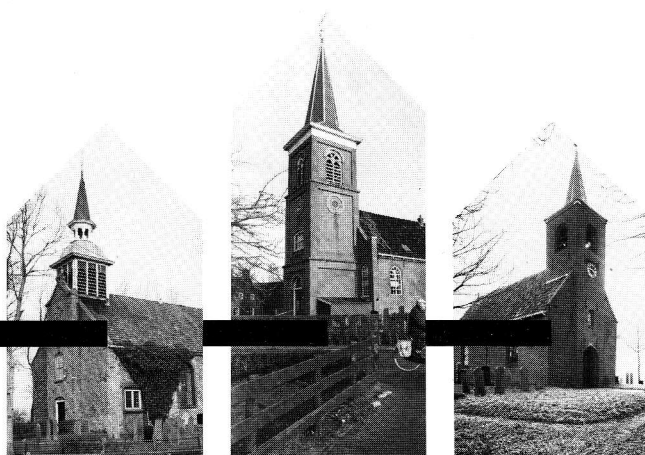
Stichting Alde Fryske Tsjerken

Eewal 86 III — 8911 GV Leeuwarden. Telefoon 058-139666.

Postgiro 22 07 600 — Bank: Friesland Bank Leeuwarden
nr. 29.81.00.703

Kantooruren: 's morgens 9.00 - 12.00 uur

's middags 14.00 - 16.30 uur.

keppelstok

STICHTING ALDE FRYSKJE TSJERKEN